

I. ROZPRAWY

GRZEGORZ BIAŁUŃSKI (Olsztyn)

„Dla powszechnego rozwoju, podniesienia i poprawy naszego księstwa”. Lokacje miast mazurskich w Prusach Książęcych (1525-1701)

W przywileju lokacyjnym miasta Węgorzewa zapisano: *zu gemeinem Wachstum, Ufnahme und Verbesserung unseres Fürstenthumbs eine neue Stadt ... anzulegen und zu erbauen* („dla powszechnego rozwoju, podniesienia i poprawy naszego księstwa... założono i zbudowano nowe miasto”)¹. Sądzę, że cytata ten dobrze oddaje zamierzenia ówczesnych władz Prus Książęcych, jak też zrozumienie idei, że od istnienia gęstej sieci miejskiej również zależy pomyślność kraju. Właśnie tej sieci miast brakowało na obszarze późniejszych Mazur, zwłaszcza w ich wschodniej części. Warto dodać, że samo pojęcie „Mazury” na określenie krainy pojawiło się w XVIII w., a utrwaliło się dopiero w pierwszej połowie XIX w. Wcześniej region ten określano mianem polskiej Natangii (od nazwy okręgu administracyjnego w Prusach Książęcych obejmującego wschodnie Mazury), polskiego Oberlandu (czyli Prus Górnych, okręgu obejmującego zachodnie Mazury) lub po prostu mianem polskich starostw (tak już w drugiej połowie XVI w.). Mazury nie stanowiły nigdy wydzielonego organizmu administracyjnego, trud-

---

¹ J. Zachau, *Chronik der Stadt Angerburg*, Angerburg 1921, s. 16-23. Identyczną formułę znajdujemy również w przywileju lokacyjnym Giżycka, E. Trincker, *Kronika gminy leckiej [giżyckiej]*, przełożył R. Wolski, opracował i wstępem poprzedził G. Białuński przy współpracy J. Sekty, Giżycko 1997, s. 40; por. G. Białuński, „*Gerichte und Gerechtigkeit, auch andere gute Policey und Ordnung*“. *Studia z dziejów prawa i ustroju na ziemiach pruskich*, Olsztyn 2016, s. 68, 73, a podobną w przywileju Gołdapi: *zu gemeinem Wachstum und Verbesserung unserer Lande und Untertanen* („dla powszechnego rozwoju i poprawy naszego kraju i poddanych”), *Der Kreis Goldap. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, hg. von J. Mignat, Würzburg, 1965, s. 87-89.

no jest wyznaczyć dokładne granice linearne, zwłaszcza na północy i zachodzie, gdzie nie stykały się one z żadnymi granicami państwowymi².

Prawie wszystkie miasta powstały w zachodniej części Mazur i dokonało się to w ciągu zaledwie osiemdziesięciu lat, do początku XV w. Zatem kolejno powstały następujące miasta: Dąbrówno 1326, Ostróda przed 1331, Działdowo 1344, Kętrzyn 1357, Olsztynek 1359, Nidzica 1381, Pasym 1386, Mrągowo 1404-1407 i Srokowo 1405³. Tematem tego artykułu będzie lokowanie miast już po sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego. Koncentruję się na samym procesie tworzenia nowego miasta, a więc na drodze do jego powstania i sposobie, w jaki doszło do otrzymania przez osadę przywileju lokacyjnego.

KILKA UWAG TERMINOLOGICZNYCH

Przez lokację rozumiem proces założenia miasta, gdyż nawet powstanie miasta na surowym korzeniu nie dokonywało się w jednej chwili, tylko stopniowo⁴. Za początek (nieformalny) procesu zakładania miasta uznaję pierwszy ślad działalności osadniczej w danej miejscowości. Za formalne zakończenie tego procesu, w sensie prawa, uznaję zaś moment wydania aktu prawnego zwanego w literaturze przywilejem lokacyjnym bądź dokumentem lokacyjnym. Akt ten miał więc charakter konstytutywny w zakresie życia prawnego i sądowego, społecznego, gospodarczego oraz administracyjnego danej miejscowości. Przywilej nadawał miastu w sensie ogólnym tzw. prawo miejskie (tutaj: *Stadtrecht*)⁵, w sensie szczegółowym: osobowość prawną (możliwość wydawania dokumentów, wilkierzy, posiadanie pieczęci), samorząd i immunitet sądowy (rada i ława), immunitet go-

² G. Białuński, G. Jasiński, *A brief history of Warmia and Mazury*, Dąbrówno 2014, s. 6-12.

³ Por. m.in. M. Gołombowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim* [w:] *Studia Culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Z. Zdrójkowski, t. 1, Toruń 1990, s. 256-296; R. Czaja, *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, red. Z.H. Nowak, przy współpracy R. Czai, Toruń 2000, s. 45-65.

⁴ W literaturze przyjmuje się trojaki rozumienie terminu lokacji: jako założenie osady, jako wprowadzenie prawa niemieckiego do istniejącej już osady, i po trzecie, jako nadanie jej nowego kształtu przestrzennego lub jej przeniesienie na inne miejsce, por. R. Koebner, *Locatio. Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, Bd. 63, 1929, s. 1-32; S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV-XV wieku*, Wrocław etc. 1971, s. 92-93; J.M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990, s. 173; M. Gołombowski, op. cit., s. 230-232; K. Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne)*, Toruń 1990, s. 12, 116-119, 124-125.

⁵ K. Kamińska, op. cit., s. 116; prawo miejskie to: „ogół norm regulujących stosunki gospodarczo-społeczne i prawne danej osady”.

spodarczy (targi, jarmarki), określał rodzaj prawa miejskiego (tutaj chełmińskie), przyznawał mieszczanom (obywatelom) wolność osobistą, regulował relacje z władcą (obowiązki wobec zwierzchnika miasta)⁶. W źródłach ten akt prawny nazywany był dosłownie przywilejem (*privilegium*, *Privileg*) lub w znaczeniu pokrewnym jako zapis (*Verschreibung*) lub potwierdzenie (*Handfeste*). W związku z powyższym używam określenia „przywilej lokacyjny”, przy tym uznając określenie „dokument lokacyjny” za jego synonim, termin techniczny, nie odrębny akt prawny⁷.

LITERATURA

Stan badań dotyczący dziejów miast Prus Książęcych nie jest zbyt zaawansowany. Należy podkreślić jeszcze dziewiętnastowieczne badania M. Toeppena, jednak o charakterze przyczynkarskim i dalekie od wyczerpania materiałów źródłowych⁸. W nowszej literaturze miastami wschodniomazurskimi w ogóle się nie zajmowano. Wyjątkiem są artykuły i monografie poświęcone dziejom poszczególnych miast, na różnym poziomie i często o charakterze popularnonaukowym. Szerzej ich tutaj nie analizuję, najbardziej wartościowe przywołam omawiając poszczególne miasta⁹.

Warto wspomnieć pracę T. Lewerenza poświęconą wielkości miast (powierzchni, liczbie i rodzajom parcel itd.)¹⁰ oraz pracę W. Krimpenforta, omawiającą posiadłości miejskie, z elementami podziałów społecznych i prawnych¹¹. Oba opracowania, choć solidne, nie dotyczą szerzej problematyki lokacji miast, a poza

---

⁶ E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, s. 264-267.

⁷ Inaczej K. Kamińska, op. cit., s. 15, 120-124, która uznała za dokument lokacyjny tylko ten właściwy przywilej nadający prawo miejskie, zaś za przywileje lokacyjne uznała umowy z zasadzą udzielające osadzie prawo niemieckie oraz immunitet (według niej rozpoczynał on formalnie proces lokacji). W literaturze pojawiło się też określenie dokumentów quasi-lokacyjnych, pod którymi rozumiano właśnie umowy z zasadzą i przywileje rozszerzające dotychczasowe prawa, por. S. Kuraś, op. cit., s. 106-110.

⁸ M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przełożyła M. Szymańska-Jasińska, opracował G. Jasiński, Olsztyn 1995 (wydanie oryginalne M. Toeppen, *Geschichte Masurens*, Danzig 1870); idem, *Ueber preussische Lischken, Flecken und Städte. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinverfassungen in Preussen*, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 4, 1867, s. 511-536, 621-646.

⁹ Niewiele wnosi praca magisterska powstała na seminarium Karola Górskiego: W. Karpiński, *Lokacje miast na Mazurach od XIV do XVII wieku*, mps w Archiwum UMK, sygn. 19803.

¹⁰ T. Lewerenz, *Die Grossenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg/Lahn 1976.

¹¹ W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte Herzogtums Preussen. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg/Lahn 1979.

tym w ogóle nie odnoszą się do miast wschodniomazurskich. Kwestiom rozwoju gospodarczego miast i miasteczek zachodniomazurskich poświęcone zostały publikacje G. Michelsa¹².

Podstawę źródłową stanowią w dużej mierze zachowane dokumenty z dawnego archiwum królewieckiego, w zespole Etats-Ministerium, czyli w archiwum władz naczelných państwa pruskiego. Poszczególne miasta stanowią osobny, wydzielony dział: miasto Węgorzewo to nr 8, Gołdap nr 56/2, Pisz nr 58, Giżycko nr 92/2, Ełk nr 93/2, Olecko nr 103/2¹³. Wszystkie te dokumenty (poza Piszem i Olekiem) w postaci mikrofilmów znajdujemy również w Archiwum Państwowym w Olsztynie¹⁴.

NA SUROWYM KORZENIU: OLECKO 1560¹⁵

Jedynym miastem powstałym całkowicie od podstaw było Olecko, zwane wówczas Margrabową (*Marggrabowa*). W latach czterdziestych XVI w. powstała nad wschodnim brzegiem jeziora Olecko Wielkie buda myśliwska zwana Olecko (*Oletzko*), wspomniana po raz pierwszy w 1544 r.¹⁶ Ponadto jakiś czas przed lokacją zbudowano za rzeką Legą, przy północno-zachodniej stronie jeziora Olecko Wielkie zameczek (widoczny na zachowanej mapie z 1559 r.). Natomiast nowe miasto lokowano przy zachodniej stronie tego jeziora, tutaj też z czasem (raczej po 1578 r.) w okolicy wypływu Legi z jeziora przeniesiono zameczek¹⁷. Potrzebę lokacji miasta

¹² G. Michels, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preußen (bis 1619)*. Gilgenburg – Hohenstein – Neidenburg – Ortelsburg – Willenberg, Lüneburg 1996; por. idem, *Passenheim – Zeiten einer Stadt*, Leer 1992 oraz idem, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Passenheim im Ordensland und Herzogtum Preussen bis 1619*, Lüneburg 1988.

¹³ Obecnie w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (cyt. GStPK), Etats-Ministerium (cyt. EM).

¹⁴ Archiwum Państwowe w Olsztynie (cyt. APO), mikrofilmy Etats-Ministerium, Węgorzewo nr 371-374, Ełk nr 6399-6403, Gołdap nr 6707, Giżycko nr 6707-6708, w przypadku Olecka mamy tylko materiały dotyczące starostwa nr 6724-6732.

¹⁵ Najlepszym opracowaniem pozostaje ostatnia monografia miasta w części nas interesującej autorstwa Danuty Bogdan, zob. *Dzieje Olecka 1560-2010*, Olecko 2010, opracowanie z pełnym wykorzystaniem źródeł archiwalnych.

¹⁶ GStPK, Ostpreussische Folianten (cyt. Ostpr.Fol.) 44, f. 159; *Dzieje Olecka*, s. 72, 76-77 (mapa).

¹⁷ *Dzieje Olecka*, s. 72, 76-77, 194-195. Prawdopodobnie zameczek ten pełnił również funkcję budy myśliwskiej, tak wynika z informacji Kacpra von Nostitza, że przy budzie myśliwskiej powstał nowy folwark (*bey der bude Oletzke*). W tym wypadku mogło chodzić tylko o pobliski folwark Sedranki, który jako nowy folwark wzmiankowany już w latach 1560-1561 r., por. G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i węgorzowskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002, s. 162; *Kaspars von Nostitz Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preußen 1578. Ein Quellenbeitrag zur politischen und Wirtschaftsgeschichte Altpreu-*

spowodował rozwój osadnictwa zarówno w starostwie straduńskim (potem zwanym oleckim), jak i po stronie litewskiej¹⁸. O lokacji miasta zadecydowano w 1559 r.¹⁹ 7 października tego roku książę Albrecht zlecił starostom Kłajpedy, Henrykowi Kröstenowi, i Taplauken, Krzysztofowi Schaffstedowi, wizytację miejsca przy jeziorze *Oletzki*, przy którym nadał on 100 łanów na założenie miasta w starostwie straduńskim²⁰. Zatem miejsce było już wybrane, zapewne przez starostę straduńskiego Krzysztofa von Glaubitza, należało je tylko wymierzyć. Jeszcze 20 grudnia tego roku przywilej na 10 łanów sołeckich na prawie magdeburskim dla obojga płci zakupionych za 1000 grzywien z obowiązkiem urzędzenia i obsadzenia miasta na 100 łanach otrzymał od księcia Albrechta mazowiecki szlachcic Adam Wojdowski (tutaj: *Adam Woynowski*). Łany te leżały między miastem, wsią Kukowo a jeziorem Olecko Małe. Zasadzca miał nadto 20 lat wolnizny, a także miał obowiązek jednej rycerskiej służby wojskowej. W grudniu tego roku osadę po raz pierwszy określono mianem *neu angel(e)gten Stadt*, a zasadzca Wojdowski wystąpił z supliką o przywilej miejski²¹. Zatem budowa miasta musiała postępować bardzo szybko, nie było też kłopotu z napływem nowych osadników, choć ci mieli obawy przed inwestycją zanim otrzymają przywilej.

Wreszcie 1 stycznia 1560 r. książę Albrecht wystawił przywilej lokacyjny, w którym na miasto przeznaczył 111 łanów na prawie chełmińskim, położonych nad jeziorami Olecko Małe i Wielkie. Podział łanów wyglądał następująco: 5 łanów przypadło na urządzenie 300 parcel miejskich, 80 łanów otrzymali mieszczanie posiadający parcele przy rynku, zaś 22 łany pozostali, ponadto pastorowi nadano 4 wolne łany na uposażenie parafii. Na mocy tego przywileju powołano do życia całą strukturę ustrojową miasta w postaci władz miejskich i ławy sądowniczej. Mieszkańcom nadano 10 lat wolnizny²². Wydaje się, że przywilej wydano zbyt pośpiesznie i stąd wzbudził on wiele uwag oraz skarg ze strony mieszkańców

---

ßens, hg. von K. Lohmeyer, Leipzig 1893, s. 59, folwark także nazywano początkowo Oleckiem (*Holetzki*). O założeniu folwarku informował też wspomniany memoriał księcia Albrechta z 7 października 1559 r. Przeniesienie zamku nastąpiło najpewniej po 1578 r., gdyż w tym czasie von Nostitz wspominał o zamiarze budowy jakiegoś *Wohnhaus* dla starosty przy folwarku *zu Oletzken*, por. G. Białuński, *Kolonizacja*, s. 163.

¹⁸ Zapewne duże znaczenie odegrała lokacja miasta Augustowa (1555-1557) po stronie litewskiej, por. J. Wiśniewski, *Nieznaný oryginal dokumentu lokacji Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. 3, s. 434-436.

¹⁹ F. Gause, *Die Gründung der Stadt Treuburg*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte Ost- und Westpreußen, Königsberg 1938, Jg. 13, s. 37-45.

²⁰ *Dzieje Olecka*, s. 74.

²¹ Ostpr.Fol. 920, f. 503; GStPK, Adelsarchiv nr 1418, f. 1; EM 103/2a, nr 2, f. 1-7

²² Ostpr.Fol. 261, f. 1798; Ostpr.Fol. 261a, f. 121; przywilej drukowany [w:] O. Barkowski, *Quellenbeiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Stradunen-Oletzko*, Altpreussische Forschungen, 1936, Jg. 13, s. 218-222; *Der Kreis Treuburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Lübeck 1971, s. 65-70.

(supliki z marca i maja 1560 r.), dotyczyły one na ogół drobnych spraw (obniżenia czynszu, szerokości domów, wolnej sprzedaży ryb, używania ręcznego młyna do mielenia kaszy, szarwarku, polowania na zające itp.). Książę Albrecht większość owych postulatów zaakceptował i wyraził zgodę, aby w przywileju nanieść odpowiednie poprawki i wystawić nowy przywilej, jednak bez zmiany daty wydania²³.

Zaskakujące, że w przywileju nie wymieniono zasadzcy miasta i nie wspomniano o nadaniu dla niego. Zresztą w 1564 r. Wojdowski zrezygnował z sołectwa w Margrabowej oraz przynależnych do niego 10 łanów, a także z domostw posiadanych w mieście, kuźni i folusza w zamian za nadanie mu dóbr w pobliskich Gutach. Ostatecznie formalnie doszło do tego w 1567 r.²⁴ Od tego też czasu pełniła władzy i sądownictwo w mieście przeszło w ręce rady i ławy.

KRÓTKA HISTORIA. OD FOLWARKU KSIĄŻĘCEGO PO MIASTO: GOŁDAP 1570

Gołdap nie powstała na surowym korzeniu, choć mieszkańcy osad wcześniej tutaj istniejących nie odegrali większej roli przy tworzeniu nowego miasta. O jej założeniu w okręgu wystruckim „za Romintami” (patrząc od strony Królewca) zdecydował książę Albrecht, który pismem z 16 grudnia 1565 r. polecił starostom z Rynu, Olecka i Wystruci wyszukać stosowną miejscowość do lokacji miasta. Wybór książęcych komisarzy padł na Szyłajty (*Sileiten, Schileiten*)²⁵, gdzie mieścił się folwark książęcy z owczarnią i tartakiem. Szyłajty istniały już w 1551 r. Ponadto na terenie późniejszego miasta funkcjonowała osada Paryńsk (*Parinsken, Powinschken*)²⁶. Do miasta włączono też część gruntów sąsiedniej wsi Jurkiszki. Według sprawozdania starosty wystruckiego Gołdap powstała na terenie dwóch wsi, folwarku i owczarni²⁷. Po decyzji o założeniu miasta folwark i owczarnię przeniesiono w inne miejsce²⁸. Najpewniej dawni mieszkańcy tych osad nie brali

²³ EM 103/2a, nr 4 i nr 6; F. Gause, op. cit., s. 40-42; *Dzieje Olecka*, s. 80-82.

²⁴ Por. Ostpr.Fol. 261, f. 1286. Łany sołectkie nie były uwzględnione w liczbie 111 łanów, gdyż jeszcze w 1712 r. obszar miasta wynosił tylko 118 łanów wraz z kościelnymi, por. Ostpr.Fol. 261.

²⁵ Zdaniem M. Toeppena, *Historia Mazur*, s. 179, wybór padł na Gołdap, ale takiej wsi w tej okolicy nie było. Owszem w źródłach w 1540 r. odnotowano osadę *Goldapen*, ale najpewniej była to późniejsza wieś Popioły nad Gołdapą; uzasadnienie por. G. Białuński, *Kolonizacja*, s. 179-181. Przede wszystkim wieś ta leżała w starostwie węgorzewskim, a Gołdap powstała w starostwie wystruckim.

²⁶ Na jej obszarze powstały potem również wsie Różyńsk i Suczki; G. Białuński, *Kolonizacja*, s. 200; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 537.

²⁷ EM 56a2, f. 30 (APO, mikrofilm nr 6707).

²⁸ *Kaspars von Nostitz*, s. 63, 68, 72, 74-75, 125; O. Barkowski, *Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525-1603 (I. Teil)*, Prussia, H. 28, 1928, s. 236.

udziału w budowie nowego miasta, a to powstało zupełnie od podstaw, tyle tylko, że na obszarze niegdyś istniejących osad i bez konieczności karczowania okolicy (w przeciwieństwie do Olecka, o czym wspomniano w 1580 r.)²⁹. Charakterystyczny był też brak wolnizny. Nie było jednak wcześniej w tym miejscu żadnej osady targowej³⁰.

Między grudniem 1565 a czerwcem 1566 pełnienia funkcji lokatora miasta podjął się Bronisz Rostek (*Brunisch Rosteck*) ze starostwa ryńskiego. Miał on obowiązek sprowadzenia 100 mieszczan dla obsady 100 łanów na obszarze Szyłajt, niedaleko owczarni³¹. W czerwcu 1566 r. Rostek formalnie wykupił za 800 grzywien urząd sołtysa z 8 łanami ziemi³². Chętnych osadników zgłosiło się więcej niż planowano, część z nich już się pobudowała³³, zatem Rostek wystąpił z propozycją osadzenia 100 obywateli z 1 łanem roli i 300 budników z 3 morgami ziemi. Sam Rostek w październiku 1566 r. zakupił nadto dodatkowe 2 łany za 200 grzywien³⁴. Jeszcze w tym samym roku, 30 października, książę Albrecht wystawił Broniszowi potwierdzenie zakupu 10 łanów sołeckich za 1000 grzywien. Wtedy Gołdap po raz pierwszy określono mianem nowego miasteczka (*neuen Stedtlein*)³⁵. Przywilej na sołectwo wraz z potwierdzeniem prawa chełmińskiego (sam zabiegał o prawo magdeburskie dla obojga płci, jak zasadzca Olecka) otrzymał Rostek 1 maja 1568 r. od sprawujących wówczas władzę regentów księstwa³⁶. Mieszkańcy zaś już 17 marca 1568 r. wystąpili z petycją o nadanie przywileju lokacyjnego³⁷, na przeszkodzie temu stanęła jednak rychła śmierć księcia Albrechta (20 marca). Przywilej miejski wystawił dopiero 14 maja 1570 r. nowy książę pruski Albrecht Fryderyk, przyjmując za wzór przywilej Olecka. Nowe miasto o nazwie *Goldap*³⁸ obejmowało obszar 154,5 łanów na prawie chełmińskim, położonych nad rzeką Gołdap, z czego 103 łany objęli obywatele (każdy po 1 łanie),

---

²⁹ EM 56a2, f. 29-30.

³⁰ Inaczej D.W. Schröder, *Beschreibung der Stadt Goldap*, Preussisches Archiv, Bd. 2, 1791, s. 85; J. Słoma, *Powstanie i rozwój Goldapi*, [w:] *Goldap i okolice*, red. J. Kopciał, Suwałki 1995, s. 46.

³¹ EM 56a2, f. 17.

³² EM 56a2, f. 3.

³³ EM 56a2, f. 18. I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Goldapi*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (cyt. KMW), 1962, nr 1, s. 164-165; *Der Kreis Goldap*, s. 82.

³⁴ EM 56a2, f. 3.

³⁵ EM 56a2, f. 2; D.W. Schröder, *Chronik der Stadt Goldap*, Preussische Provinzial-Blätter, 1832, s. 434, przypis redakcji.

³⁶ EM 56a2, nr 1, f. 19.

³⁷ O. Barkowski, *Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525-1603 (II. Teil)*, Prussia, H. 30, 1933, s. 10. Potem były jeszcze kolejne suplikacje, por. EM 56a2, f. 58-61.

³⁸ Początkowo miasto nazywano Szyłajtami (*Saleiden, Saleiten*), tak jeszcze w marcu 1568 r., por. EM 56a2, f. 19.

a 30 włók budnicy (każdy po 3 morgi), ponadto obszar pod zabudowę objął 7,5 łanów, sołectwo 10 łanów, plebania 4 łany. Zezwolono na powołanie burmistrza, rady miejskiej i ławy sądowniczej oraz nadano pieczęć³⁹.

Gołdap była ostatnim miastem, w którym pojawił się zasadzca. Jak zwykle w takich przypadkach sołectwo zostało następnie wykupione przez mieszczan (ok. 1597 r.)⁴⁰.

DŁUGA HISTORIA OD OSADY ZAGRODNICZEJ I WSI CZYNSZOWEJ PO MIASTO: WĘGORZEWO 1571 I GIŻYCKO 1612

Miasto w Węgorzewie zostało lokowane przy dawnym zamku krzyżackim. Zamek ten istniał już w 1335 r. W 1450 r., podczas objazdu hołdowniczego wielkiego mistrza krzyżackiego Ludwika von Erlichshausena, hołd z Węgorzewa składali „niektórzy z rady, ławników i pospólstwa”⁴¹. Taka formuła stosowana była w zasadzie do mieszkańców miast (Mrągorowa, Nordenborka, Gierdaw). W podobnym czasie próbowano lokować miasta w Piszcu i Elku, zastanawiające więc, czy to samo nie nastąpiło pod Węgorzewem? Brak jednak na to jakichkolwiek innych dowodów. Wiadomo również, że na początku XVI w. odnotowywano tutaj jedynie osadę zagrodniczą⁴² i wieś czynszową. Najprawdopodobniej w dokumencie tym jako miasta odnotowano wszelkie osady targowe, ponieważ mianem *Stadt* określono ponadto Sątoczno i Barciany, które z pewnością miastami nie były, ale mieściły się w nich osady targowe (tzw. liszki)⁴³. Najpewniej więc przy zamku węgorzewskim funkcjonowała wówczas po prostu osada targowa o formalnym statusie osady zagrodniczej.

Na przełomie XV i XVI w. powstała ponadto wieś czynszowa nazwana Nową Wsią (*Newendorff*, *Newdorff*, *Geratwol*), czyli typową nazwą dla wsi miejskich⁴⁴. Przywilej wystawił wielki mistrz Albrecht dopiero w roku 1514, który nadał sołtysowi Michałowi Pankiewiczowi 6 łanów z obowiązkiem obsady 54 łanów czyn-

³⁹ Przywilej publikowany w: *Der Kreis Goldap*, s. 87-89.

⁴⁰ Wtedy mieszczanie (burmistrz, rada, ława i gmina) wystąpili o odpis przywileju, o sołtysie brakuje już wzmianki, EM 56a2, f. 40.

⁴¹ Por. dokument cytowany w: M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 152.

⁴² Osada zagrodnicza – odrębna gmina zamieszkała przez ludność osobiście wolną, jak zagrodnicy, robotnicy najemni i ludzie luźni (*Gärtner*, *Instleute*, *Losleute*). Zagrodnicy, prócz własnych domostw, posiadali niewielkie działki zwane ogrodami (zagrodami), często parali się też rzemiosłem. Por. J. Martens, *Die ländliche Gartensiedlung im mittelalterlichen Preussen*, Lüneburg 1997.

⁴³ Por. J. Sikorski, *Sątoczno. Geneza i funkcje zamku oraz charakter osady*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 1999, R. I, s. 74; M. Toeppen, *Ueber preussische Lischken*, s. 514.

⁴⁴ W. Kuhn, *Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung*, Zeitschrift für Ostforschung, Bd. 20, 1971, s. 1-69.

szowych na prawie chełmińskim. Mieszkańcom przyznano 10 lat wolnizny, ale *von anfangs des Dorffs*. Sołtys został zobowiązany do jednej służby wojskowej⁴⁵. Jednocześnie źródła potwierdzają istnienie drugiej osady przy zamku, zwanej tak, jak zamek *Angerburg*. Najpewniej była to wspomniana wcześniej osada targowa. Okazuje się, że w tym czasie była to już typowa osada zagrodnicza, w której mieszkali karczmarze, zagrodnicy, rzemieślnicy i młynarz⁴⁶. Osada ta to późniejsza Wola (*Schloßfreiheit*), zaś miasto powstanie na bazie wsi czynszowej, która zostanie w całości zlikwidowana.

Starania o powstanie miasta w tym miejscu rozpoczęły się w latach sześćdziesiątych XVI w. Inicjatorem był sam książę Albrecht, a wykonawcą starosta Wawrzyniec Roch (1562-1569)⁴⁷. Jednak jeszcze w 1560 r. miasta tutaj nie planowano, gdyż poprzedni starosta Jan Pusch sprzedał 6 łąnów sołeckich w Nowej Wsi Jakubowi Zubrzyckiemu z obowiązkiem obsadzenia pustych łąnów⁴⁸. Wiadomo natomiast, że już w 1564 r. starosta Roch osadza tutaj 20 nowych karczmarzy, którzy mogli prowadzić handel zwyczajem *eines offenen Fleckleins oder Städtleins*, wszelkimi towarami poza dziczyzną, miodem i woskiem⁴⁹. Natomiast w 1568 r. mieszkańcy określają siebie już jako poddani z nowego *Stettleins Angerburgk*⁵⁰. W latach 1568-1571 mieszkańcy napisali szereg suplikacji do władz księstwa, w których prosili o konkretne przywileje, przede wszystkim o treść przywileju lokacyjnego według wzorca oleckiego, w tym m.in. o obszar nadania (np. o 10 łąnów wolnizny), herb i prawo chełmińskie⁵¹. Przy tym byli to głównie nowo osadzeni mieszkańcy, pozyskiwani do planowanego nowego miasta, o czym zdają się świadczyć wzmianki o *Neusassen* lub *Neukomlinge*, tymczasem dawni mieszkańcy Nowej Wsi skarżą się na większe obciążenia w porównaniu do nowych obcych (*Fremden*)⁵². O niechętnych nastrojach wobec lokacji miasta dawnych mieszkańców Nowej Wsi donosił w 1567 r. sołtys Jakub przy okazji prośby o utrzymanie w mocy poprzedniego przywileju⁵³. Z listu dowiadujemy

⁴⁵ GStPK, Pergamenturkunden, Schiebl. XXVII, nr 35; Ostpr.Fol. 124, f. 204.

⁴⁶ GStPK, Ordensfolianten (cyt. OF) 161m, f. 5-6, 30; GStPK, Ordensbriefarchiv (cyt. OBA) nr 22935, s. 188; Ostpr.Fol. 911a/1.

⁴⁷ Wspominają o tym mieszkańcy w suplice z 1570 r., EM 8a, nr 1, f. 32-33; F. Grigat, *Die Besiedlung des Mauerseegebiets im Rahmen der Kolonisation Ostpreussens*, Königsberg 1931, s. 114.

⁴⁸ EM 8a, nr 1, f. 3.

⁴⁹ F. Grigat, op. cit., s. 114.

⁵⁰ EM 8a, nr 1, f. 5.

⁵¹ EM 8a, nr 1, f. 7-35. Tutaj jednoznaczne wzmianki, że mieszkańcy uważali się już za mieszczan: *Unterthanen der neuen angelegten Stadt Angerburg*.

⁵² Por. F. Grigat, op. cit., s. 114; EM 7d/N, f. 7 (APO, mikrofilm 364).

⁵³ Sam sołtys był najwyraźniej niechętnie nastawiony wobec idei utworzenia miasta, ale tak też pozostali mieszkańcy Nowej Wsi, bowiem list pisał on również w imieniu swoich sąsiadów, por. EM 8a, nr 1, f. 3 i n., tak też w innym piśmie *die Einwohner der Neuendorfs* do nadburgrabiego, EM 7d/N, f. 7. Podobnie negatywnie do chłopów nastawieni byli mieszczanie, por. EM 8a, nr 1, f. 33-34.

się, że wówczas rozpoczęła się akcja przebudowy wsi w regularne miasto, sami chłopi określili siebie jako mieszkańcy spod (miasta) Węgorzewa (*unther Angerbork*). W 1570 r. funkcjonowało wspomnianych 20 karczem⁵⁴, potwierdzono też 80 nowo zabudowanych parcel, przemieszczano również pewne zabudowania, np. plebanie⁵⁵. W sumie miasto było planowane pierwotnie aż na 100-200 obywateli (w tym 40 browarników) na 70-100 łanach. W 1569 r. starosta zamienił sołtysowi jego łany w Nowej Wsi na 4 łany w Dowiatach⁵⁶. Tym samym 6 łanów sołeckich pozyskało miasto, podobnie zresztą jak wkrótce cały obszar dawnej wsi. Warto też odnotować, że Węgorzewo było pierwszym miastem lokowanym bez pośrednictwa zasadzcy.

Wreszcie 4 kwietnia 1571 r. został wystawiony przez księcia Albrechta Fryderyka przywilej lokacyjny⁵⁷. Ostatecznie miasto otrzymało łącznie tylko 60 łanów ziemi (obszar dawnej Nowej Wsi), z tego wydzielonych 10 łanów trzymali karczmarze, kowal, dożywotnio pastor z żoną i niejaki Jan Walter. Pozostałe 50 łanów podzielono wśród mieszczan w następujący sposób: 4 otrzymała plebania, 3 łany i 10 morgów miało wejść w obręb miasta (na ulice, gospody, kościół, szkołę, szpital, ratusz, cmentarz, rynek i inne potrzeby miasta); 41 łanów i 20 morgów nadano 50 właścicielom pełnoprawnych parcel miejskich; ostatni łan podzielono między 10 budników. Miastu nadano prawo chełmińskie, pieczęć oraz pozwolenie na radę i ławę sądowniczą. Między miastem a zamkiem nadal istniała osada zwana teraz Wolą (*Freyheit, Schloßfreyheit, Churfürstliche Freyheit*), w której mieszkali głównie rzemieślnicy, w tym kowal. Obszar jej wynosił łącznie 4 łany i 25 morgów⁵⁸.

Podobnie jak Węgorzewo, miasto Giżycko powstało przy zamku (który istniał już w 1340 r.⁵⁹). Najpewniej w pierwszej połowie XV w. naprzeciw zamku, po drugiej stronie rzeczki (dzisiaj kanału) powstało swoiste „podgrodzie”, później zwane Wolą (*Freiheit*), gdzie mieszkali ludzie związani z zamkiem, głównie rzemieślnicy i zagrodnicy świadczący usługi dla zamku⁶⁰. Osada ta pełniła prawdopodobnie również skromne funkcje targowe. Wkrótce potem powstała wieś czynszowa Nowa Wieś (*Newendorff vor Leczen*, potem *Leczen*), zatem, jak w przypadku Węgorzewa, z nazwą charakterystyczną dla wsi miejskiej (*Stadtdorf*). Zwykle co prawda były to wsie lokowane równocześnie z miastem

⁵⁴ EM 8a, nr 1, f. 32.

⁵⁵ Por. Ostpr.Fol. 133, f. 85 i f. 86.

⁵⁶ Ostpr.Fol. 134, f. 298.

⁵⁷ EM 8a, nr 2, f. 40; przywilej drukowany w: J. Zachau, op. cit., s. 16-23.

⁵⁸ W początkach XVIII w. na Woli było w sumie 38 bud i kuźnia, Ostpr.Fol. 15200.

⁵⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3, 1, hg. von M. Hein, Königsberg 1944, Nr. 292. Zamek ten leżał w okolicy Pięknej Góry, w drugiej połowie XIV w. relokowano go w obecne miejsce.

⁶⁰ H. Meye, *Die Einwohner des „Dorfes“ und des „Städtleins“ Lötzen vor der Erhebung zur Stadt*, [w:] *Lötzen Fragmente. Nachrichten aus verlorenen Quellen 1700-1900*, zusammengestellt von R. Heling, Hamburg 1976, s. 29.

lub niewiele później. W obu wspomnianych przypadkach lokacja wsi znacznie wyprzedziła powstanie miasta, choć z drugiej strony jej nazwa potwierdza też istnienie targowych osad przyzamkowych (niejako tych „Starych Wsi”). Typowa Nowa Wieś początkowo nigdy nie była własnością miasta, ale jej nadawcy. Wsie miejskie powstawały jako zaplecze dla nowo rozwijającego się miasta, potem były przez nie wchłaniane. Giżycką Nową Wieś założono po drugiej (od zamku) stronie rzeczki, na północny wschód od Woli. Pierwotny przywilej dla tej wsi nie zachował się. Wieś musiała powstać między 1437 a 1454 lub krótko przed 1437⁶¹. Przywilej odnowiony przez komtura brandenburskiego (pokarmińskiego) Bernarda von Balzhofena z 13 kwietnia 1475 r.⁶² nadawał wsi 60 łanów na prawie magdeburskim, z czego sołtys, zwany tutaj *Starust*, otrzymał 6 łanów, ale na prawie chełmińskim.

W 1566 r. po raz pierwszy wspomniano o miasteczku (*Städtlein* albo *Flecken Leczen*)⁶³, w którym wykazano jednak tylko 30 zagrodników i rzemieślników, z których każdy miał po pół morgi tzw. ogrodu, w sumie więc zaledwie obszar 0,5 łanu⁶⁴. Owi zagrodnicy i rzemieślnicy musieli mieć swoje domostwa już na obszarze późniejszego miasta, najpewniej w zachodniej części przyszłego miejskiego rynku, na południe od Nowej Wsi, przy drodze do Woli i zamku⁶⁵. Jednocześnie jednak nadal wymieniano wieś *Leczen* z 60 łanami. W przeciwieństwie do Węgorzewa miasto tworzone obok, a nie zamiast, istniejącej wsi, choć ostatecznie większość jej obszaru również włączono do miasta. Uniknięto też niepotrzebnych niesnasek, gdyż mieszkańcami miasta zostali zarówno dawni mieszkańcy wsi, jak też osadnicy nowo przybyli. Należy jeszcze powrócić do określania Giżycka mianem miasteczka (*Städtlein* lub *Flecken*). Odnosiło się ono na ogół do wszystkich miejscowości, które spełniały już jakieś funkcje miejskie (targowe i rzemieślnicze) lub do tego pretendowały. Było to związane również z obietnicami, w różnej formie, władców Prus podniesienia danych osad do rangi miast. Jak się okazuje, tak było też w przypadku Giżycka, co dotychczas zupełnie umknęło uwadze badaczy. Otóż w suplikacji z 31 marca (10 kwietnia według kalendarza gregoriańskiego) 1612 r. mieszczanie dokładnie opisali swoją walkę o prawa miejskie. Zaczęli od informacji, że to książę Albrecht starszy *vor etzlichen Jaren zu vorbeßerung unnd außwachs dieses Hertzogthumbs ein Städtlein vor Ihrer F. D. Hause Lötzen*

⁶¹ Por. uzasadnienie tego [w:] G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996, s. 29 oraz H. Meye, *Die erneuerte Handfeste von Neuendorf vor Lötzen vom Jahre 1475*, [w:] *Lötzenener Fragmente*, s. 19.

⁶² EM 92aa, nr 5, f. 39-40; przywilej drukowany w *Lötzenener Fragmente*, s. 15-18.

⁶³ Ostpr.Fol. 228a, s. 93; por. H. Meye, *Die Einwohner*, s. 37.

⁶⁴ H. Meye, *Die Einwohner*, s. 36-37; Ostpr.Fol. 228a, s. 41 i n.

⁶⁵ H. Meye, *Die Einwohner*, s. 37.

*angeleget, gestieffttet, auch mit etzlichen huben begnadiget*⁶⁶. Zatem pomysłodawcą utworzenia miasta w Giżycku był książę Albrecht, pierwszy władca Prus Książęcych (1525-1568), a nie, jak dotąd powszechnie przyjmowano w literaturze, jego następca Albrecht Fryderyk⁶⁷. Można przypuszczać, że stało się to na krótko przed 1566 r., kiedy po raz pierwszy znajdujemy informację o „miasteczku”, a najpewniej podczas ostatniego pobytu księcia na Mazurach od lata 1564 do wiosny 1565 r.⁶⁸ Taką datę uprawdopodobniają obiecane przez księcia Albrechta, a niewydziałone jeszcze w 1566 r., łany mieszczan.

Rozpoczęte dzieło lokacji miasta podjął syn księcia Albrechta (zm. w 1568 r.) – Albrecht Fryderyk, który z kolei obiecał pełne prawa miejskie wraz z odpowiednim przywilejem i, jak pisali sami mieszkańcy, *dieß Städtlein zu einer Stadt zu ordnen*⁶⁹. Z pewnością wydarzyło się to nie wcześniej niż w 1571 r., ponieważ jako wzorca giżyckiego przywileju użyto przywileju miasta Węgorzewo z tego samego roku. Można przypuszczać, że stało się to podczas którejś wizyty księcia w Giżycku. Mamy wiadomość tylko o dwóch pobytach księcia w tej osadzie, mianowicie było to w grudniu 1571 r.⁷⁰ oraz w lutym i marcu 1572 r.⁷¹ Najprawdopodobniej to właśnie wówczas doszło do wydania zgody na lokację miasta, jednak do 1577 r. nie udało się kancelarii książęcej przygotować przywileju lokacyjnego. Książę Albrecht Fryderyk poza wyrażeniem zgody na lokację miasta wydał też dyspozycje pisarzowi – najpewniej starościńskiemu – sporządzenia konceptu dokumentu, który następnie przechował się w archiwum miejskim, ale nie został przekazany do władz naczelnych księstwa. Jednocześnie książę nakazał starostwu podjęcie kroków ku założeniu nowego miasta, a przede wszystkim wymierzenie, rozgraniczenie i oznakowanie jego granic. Rzeczywiście tego dokonano, jak świadczy wizytacja z 1579 r. i wspomniane, nieznane nam dzisiaj, księgi starościńskie. Była to zasługa starosty giżyckiego Fabiana von Lehndorfa, który nie tylko wydzielił obszar pod budowę, ale dokonał też podziału i rozgraniczenia Nowej Wsi na miasteczko i wieś oraz wprowadził korzystniejsze obciążenia podatkowe dla nowych mieszczan. Natomiast książę po powrocie do Królewca nakazał opracowanie konceptu przywi-

⁶⁶ EM 92aa, nr 5, f. 9.

⁶⁷ Por. przegląd badań G. Białuński, *Przyczynek w sprawie lokacji miasta w Giżycku*, KMW, 2009, nr 1, s. 71-78.

⁶⁸ M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 174.

⁶⁹ EM 92aa, nr 5, f. 9.

⁷⁰ E. Trincker, *Kronika gminy leckiej*, s. 32; *Die Herzöge Albrecht Friedrich und Georg Friedrich von Preußen und das Bistum Ermland (1568-1618). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten mit ergänzenden Schriftstücken bis 1699*, bearb. von S. Hartmann, Köln-Weimar-Wien 1994, s. 77.

⁷¹ *Die Herzöge Albrecht Friedrich und Georg Friedrich*, s. 78.

leju lokacyjnego, który istotnie został sporządzony według wzorca przywileju węgorskiego przez jakiegoś królewieckiego pisarza. Niestety dla mieszkańców miasteczka doszło do zawirowań politycznych u szczytu władz naczelných Prus Książęcych. W 1577 r. chorego księcia Albrechta Fryderyka odsunięto od władzy, a jego następcą oficjalnie od 27 lutego 1578 r. został margrabia Jerzy Fryderyk⁷². W ten sposób walka giżycczan o obiecany przywilej rozpoczęła się jakby na nowo. Już w 1579 wystąpili oni z suplikacją do nowego władcy w Prusach Książęcych o prawa miejskie⁷³. Ostatnia suplikacja pochodziła z 31 marca (10 kwietnia) 1612 r.⁷⁴

Usilne starania przyniosły wreszcie upragniony skutek – 15 maja (25 maja) 1612 r. elektor brandenburski i namiestnik w Prusach książę Jan Zygmunt nadał długo oczekiwany przywilej miejski. Nie zapomniano też o przywileju obiecany przez księcia Albrechta Fryderyka i został on inserowany do przywileju lokacyjnego, choć z pewnymi zmianami⁷⁵. Miasto otrzymało 35 łanów ziemi, ponadto 4 łany parafialne i 4 łany lasu, a 6 łanów posiadało trzech karczmarzy. Zatem dokonano podziału Nowej Wsi, ponieważ obok miasta nadal pozostawiono wieś czynszową na obszarze 19 łanów (z czasem włączono ją w obręb miasta). Miasto miało zachować nazwę *Lötzen*. Mieszczanie zyskali prawo wyboru rady, powołania ławy i posługiwania się pieczęcią. Ponadto 26 maja (5 czerwca) 1612 r. nadano mieszczanom zgodnie z ich prośbą wizerunek pieczęci⁷⁶. W ten sposób osada stała się zgodnie z wszelkimi prawnymi wymogami miastem. Należy podkreślić, że w przypadku Giżycka również nie było jednej osoby zasadzcy (lokatora) miasteczka, a proces założenia miasta dokonał się dzięki inicjatywie i działalności całej grupy mieszkańców⁷⁷. Między miastem, rzeczką i Niegocinem nadal funkcjonowała Wola, zwana od połowy XVII w. wolnościami zamkowymi lub elektorskimi (*Schloßfreiheit, Churfürstliche Freyheit*) z kilkunastoma parcelami, podlegającymi jurysdykcji starostów, a nie miasta.

⁷² A. Mączak, *Życie polityczne Prus Książęcych*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1976, s. 450-452.

⁷³ EM 92aa, nr 5, f. 16; E. Trincker, *Kronika gminy leckiej*, s. 38.

⁷⁴ EM 92aa, nr 5, f. 9.

⁷⁵ W dokumencie zapewniano, że przywilej zacytowano „od słowa do słowa”, EM 92aa, nr 5, f. 82, nie było to jednak zgodne z prawdą, gdyż został na przykład opuszczony fragment o pieczęci, EM 92aa, nr 5, f. 24.

⁷⁶ EM 92aa, nr 5, f. 14, 53.

⁷⁷ Charakterystyczna jest nota na marginesie wspomnianego brudnopisu węgorskiego przywileju (podstawie giżyckiego) dotycząca wcześniejszego zapisu o przypadającym co trzecim fenigu z sądownictwa miastu (zamiast sołtysowi), który tłumaczono faktem, że miasto nie było zakładane przez dziedzicznego sołtysa (*derweile kein Erbschulz die Stadt angelegt*).

JESZCZE DŁUŻSZA HISTORIA: PISZ 1645 I EŁK 1669

PISZ – OD OSADY ZAGRODNICZEJ

Zamek krzyżacki w Piszcu powstał w 1346 r. W pierwszym znanym przywileju z 1367 r. komtur bałgijski i jednocześnie wójt natangijski Ulryk Fricke nadał mieszkańcom pod zamkiem piskim przywilej na wolne rybołówstwo, bartnictwo i myślistwo⁷⁸. Od początku była to więc osada o służebnym charakterze wobec zamku, nastawiona na eksploatację puszczy i wód, ale przynajmniej od 1367 r. z ludnością wolną, najpewniej o statusie zagrodników z prawem chełmińskim. Na czele osady w Piszcu stał starosta, zwany również sołtysem⁷⁹. Starostowie we wsiach bartniczych posiadali przede wszystkim uprawnienia sądownicze i porządkowe, nadto pewną rolę sprawowali w nadzorowaniu i organizowaniu poszczególnych barci w borach. W 1424 r. osadę zwano od zamku *Johansburg*. Centrum tej osady znajdowało się prawdopodobnie nieco na południe od zamku, przy dzisiejszej ul. Rybackiej (niem. *Fischerstr.*).

Niespodziewanie w 1451 r. wielki mistrz Ludwik von Erlichshausen wydał przywilej lokacyjny dla miasta „w Piszcu” na 200 łanach na prawie chełmińskim. Sołtysem zobowiązanym do obsadzenia miasta został niejaki Wawrzyniec Allwun (*Lorenz Aluwne*, też *Alluwnen*, *Allmann*), za co miał otrzymać aż 30 łanów i trzy parcele w mieście, pleban zaś 10 łanów, ponadto wszyscy mieszkańcy do wspólnego wykorzystania otrzymali 110 łanów (tzw. *Freiheit*), zaś 50 łanów czynszowych, którym nadano 10 lat wolnizny⁸⁰. Lokacja nie powiodła się, zapewne decydujący wpływ na to miała wojna trzynastoletnia (1454-1466), która uniemożliwiła obsadzenie nowego miasta⁸¹. Dodatkowym powodem niepowodzenia mogło być zbyt skromne nasycenie okręgu piskiego wsiami czynszowymi (tylko 6 takich osad). Te bowiem stanowiły naturalny rynek zbytu dla rzemieślników miejskich, a zarazem ich mieszkańcy byli wytwórcami niezbędnych dla mieszczan towarów rolnych. Ponadto zbyt skromny mógł być stan demograficzny regionu, który szacunkowo przed wojną trzynastoletnią liczył zaledwie około 2000 mieszkańców⁸². Bez odpowiedniej liczby mieszkańców lokowanie nowego miasta było trudne. W każdym razie źródła rachunkowe poświadczają, że przy zamku piskim funkcjonowała dalej tylko osada bartnicza⁸³.

⁷⁸ OBA nr 10150 (załącznik); Pergamenturkunden, Schiebl. XLIII, nr 7, wersja niemiecka przywileju zob. Ostpr.Fol. 125, f. 220.

⁷⁹ OBA nr 4259. Por. G. Białuński, *Sprawozdanie komisji krzyżackiej z objazdu w 1424 roku, czyli o początkach kolonizacji okolic Pisz, Znad Pisy*, nr 16, 2007, s. 13-20; Ostpr.Fol. 911a/12.

⁸⁰ Przywilej drukowany [w:] R. Grieser, *Ein Stadtprivileg Johannisburgs aus der Ordenszeit*, *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen*, 1930, Jg. 5, s. 9-14.

⁸¹ Przyjmuje się natomiast dzisiaj bez zastrzeżeń autentyczność przywileju, por. ibidem, s. 13 i n.

⁸² G. Białuński, *Bevölkerung und Siedlung im ordensstaatlichen und herzoglichen Preussen im Gebiet der „Grossen Wildnis“ bis 1568*, Hamburg 2009, s. 261.

⁸³ OBA nr 22935, f. 270.

Ze względu na „wielką nędzę” mieszkańców w 1527 r. starosta piski Fryderyk von Heydeck sprzedał mieszkańcom osady leżącej przy zamku piskim za 200 grzywien nieokreślony bliżej w dokumencie obszar pola w następujących granicach: jezioro Maldanin, duża góra przy Snopkach, dalej przez rzekę Pisę do granicy Niedźwiedzi, obok łąki Jagodne do Łupek⁸⁴. Nadanie było na tym samym prawie, co poprzedni przywilej, tj. chełmińskim. O tym, że obszar nadania wynosił 47 łanów i 10 morgów dowiadujemy się z kolejnego przywileju z 1566 r.⁸⁵ Nadanie to najwyraźniej poprawiło ekonomiczną sytuację mieszkańców tej osady bartniczej i pod przewodnictwem starosty-sołtysa (w 1540 r. – 37 bartników, 8 karczarzy, 13 zagrodników, 11 robotników najemnych) z wolna zaczynają dążyć ponownie do uzyskania praw miejskich. Pierwszym ku temu krokiem było otrzymanie wspomnianych dóbr ziemskich, drugim rozwój dziedzin rzemieślniczo-handlowych, bo wkrótce przy zamku działało już np. 30 karczarzy, co było równoważne z zezwoleniem na wolne warzenie piwa⁸⁶. Stąd chyba nieprzypadkowo już w 1553 r. książę Albrecht nazwał mieszkańców Pizsa mieszczanami (*Bürger*)⁸⁷.

Ważnym krokiem ku prawom miasta był kolejny przywilej ziemski z 22 stycznia 1566 r. nadany przez księcia Albrechta. Otóż na prośbę wiernych mieszkańców miasteczka Pisz (*des Fleckens Johannisburg*) zezwolił on na ponowne wymierzenie ich łanów. Pomiary wykazały 57 łanów i 29 morgów. Oprócz obszaru nadanego jeszcze w 1527 r. książę potwierdził ponadto sprzedaż dodatkowych 10 łanów i 19 morgów, które zostały już spleacone. Był to obszar lasu przy ich dotychczasowych granicach⁸⁸. Mieszkańcy otrzymali wspomnianą ziemię na prawie chełmińskim. W zamian obarczeni zostali obowiązkiem służby wojskowej w przypadku jakiegokolwiek wojny wraz z mieszkańcami Białej Piskiej, z którymi, jak dawniej, mieli wystawić 1 ciężki wóz (do holowania dział) oraz 4 dobre konie do tego wozu. Przywilej został dosłownie odnowiony 20 maja 1634 r. przez księcia pruskiego i elektora brandenburskiego Jerzego Wilhelma. Stało się to na prośbę mieszkańców Pizsa (*Einwohner zu Johannisburg*), bowiem oryginał przywileju wydany przez księcia Albrechta spłonął⁸⁹.

Warto zwrócić uwagę na używane w przywileju określenie *Flecken*, które oznaczało nic innego jak „miasteczko” (równoważnie z niemieckim *Städtlein*). Jak wspomniano, stosowano je w przypadku wszystkich miejscowości, które spełnia-

⁸⁴ Ostpr.Fol. 207, f. 50.

⁸⁵ EM 58a, nr 6.

⁸⁶ Ostpr.Fol. 4660 (1601 r.).

⁸⁷ G.Ch. Pisanski, *Collectanea zu einer Beschreibung der Stadt Johannisburg in Preussen*, *Altpreussische Geschlechterkunde. Neue Folge* (cyt. APG NF), 1995, Bd. 25, s. 138; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 183.

⁸⁸ Ów obszar sprzedał mieszkańcom Pizsa za 30 grzywien starosta piski Jerzy von Hohendorf w 1563 r., por. EM 57d, nr 6.

⁸⁹ EM 58a, nr 8.

ły już jakieś funkcje miejskie (targowe i rzemieślnicze) lub do tego pretendowały. Związane to było również z obietnicami, w różnej formie (nawet ustnej), władców Prus podniesienia danych osad do rangi miast. Można się domyślać, że książę Albrecht złożył jakieś obietnice praw miejskich dla Pisz, jak zrobił to w tym samym czasie dla Giżycka, Węgorzewa czy Wielbarka, a trochę później jego następca margrabia Jerzy Fryderyk uczynił to samo dla Szczytna⁹⁰. Współcześni dostrzegli zmianę rangi osady piskiej. Charakterystyczne, że np. pruski historyk i kartograf Kaspar Hennenberger w 1595 r. pisał o funkcjonującym „miasteczku” (*Stedtlein*) przy zamku w Pisz⁹¹. Sami mieszkańcy około 1594 r. dopominają się u księcia namiestnika, margrabiego Jerzego Fryderyka, a potem w 1612 r. u elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Jana Zygmunta o przywilej miejski. Ten ostatni nawet obiecał przyznanie praw miejskich, jednak na skutek bliżej nieokreślonych przeszkód nie doszło to do skutku⁹². Osada w Pisz nadal więc nie miała praw miejskich (w tym samorządu z burmistrzem i radą, sądownictwa z sędzią i ławą oraz pieczęci), otrzymała to wszystko dopiero na mocy przywileju wydanego przez elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka Wilhelma 8 listopada 1645 r. Z przywileju wynika, że miasteczko miało już wcześniej wytyczone ulice i parcele oraz zapewne wyznaczone miejsce na rynek. Miasto miało się zwać od zamku *Johannisburg*. Wielkości nadania ziemi w przywileju nie wspomniano, ale dane rachunkowe wskazują, że był to obszar zgodny z nadaniem z 1566 r., z zachowaniem prawa chełmińskiego⁹³. W ten sposób długi proces powstawania miasta dobiegł końca.

ELK – OD WSI CZYNSZOWEJ

Zamek elkcki powstał około 1398 r.⁹⁴ Przy zamku lokowano w 1425 r. osadę. Przywilej wystawił wielki mistrz zakonu krzyżackiego Paweł von Rusdorf nadając Bartoszowi Bratumiłowi do obsadzenia 48 łanów na prawie chełmińskim *im*

⁹⁰ G. Białuński, *Dzieje miast w epoce nowożytnej*, [w:] *Powiat szczycieński. Przeszłość – współczesność*, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 139-140, 144.

⁹¹ C. Hennenberger, *Erclerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 162.

⁹² M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 184; idem, *Ueber preussische Lischken*, s. 634; G.Ch. Pisanski, op. cit., s. 138.

⁹³ *Die Verschreibung über die Erhebung des Fleckens Johannisburg zur Stadt vom Jahre 1645*, hg. von G. Conrad, Masovia, 1899, H. 5, s. 153-160 (wznowienie APG NF, 1995, Bd. 25, s. 167-172); Ostpr.Fol. 4672.

⁹⁴ Por. G. Białuński, *Bevölkerung*, s. 28, 84; B. Gebauer, *Die Entwicklung der Siedlungslandschaft in Süd- Ostmasuren (Kreis Lyck)*, unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgenese. Ein Beitrag zur Kulturlandschaftsordnung im deutschen Osten, Göttingen 1959 (maszynopis), s. 16, XVIII.

dorfe zur Licke genant. Bartosz jako uposażenie sołectwa otrzymał z tego 4 łany wolne od czynszu, podobny nadział miał otrzymać też pleban. Pozostałe 40 łanów mieli obsadzić chłopcy czynszowi, którym nadano 12 lat wolnizny⁹⁵.

Wkrótce dosyć niespodziewanie zapadła decyzja o lokacji miasta w Elku. Przywilej wystawił ten sam wielki mistrz Paweł von Rusdorf i choć do niedawna przywilej ten wzbudzał pewne wątpliwości, przede wszystkim datacyjne (w dokumencie jest rok 1445, a wystawca zmarł w 1441 r.)⁹⁶, to obecnie wydaje się udowodniony rok 1435 (27 lutego). O tej dacie przekonuje, dotąd pomijany przez badaczy, dokument wydany przez wspomnianego wielkiego mistrza tego samego dnia (*Sontage esto mihi*) i w tym samym miejscu (Kętrzyn) oraz z tą samą listą świadków (tylko nieco pełniej oddaną przez tego samego zresztą kopistę), ale za to z datą roczną nie budzącą wątpliwości – 1435 r. Chodzi o przywilej nadający skądinąd nieznanemu Jakubowi z Rynu (*Jacob von Reyne*) dwa łany we wsi Elk (*im dorffe Licke*) na prawie chełmińskim z obowiązkiem jednej służby wojskowej⁹⁷. To powinno przesądzić dotychczasowe kontrowersje wokół daty lokacji⁹⁸.

Na mocy wystawionego przywileju⁹⁹ wydano zgodę na powstanie miasta w Elku (*eyne Stadt zur Licke*). Na jego potrzeby wielki mistrz dał 102 łany ziemi

⁹⁵ Por. Ostpr.Fol. 119, f. 97; Ostpr.Fol. 125, f. 180. Przywilej drukowany w *Festschrift zur Feier des 500 Jaerigen Bestehens von Lyck 1425-1925*, Lyck 1925, s. 9-11; H. Gollub, *Lyck – 500 Jahre, Sudauen. Blätter zur Heimatgeschichte des Kreises Lyck*, Folge 5, 1969, s. 52 i nn.; *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, zusammengestellt u. erarbeitet R. Weber, Leer 1981, s. 76-77 oraz z tłumaczeniem na język polski [w:] J. Baciński, *Zamek prokuratorski w Elku. Przyczynek do dziejów miasta i regionu*, Elk [2008], s. 152-156.

⁹⁶ Niegdyś dopuszczano nawet możliwość, że dokument mógł być falsyfikatem (por. I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Elku*, KMW, 1959, nr 3, s. 252), przegląd opinii por. też G. Białuński, *Uwagi w sprawie pierwszej lokacji miasta w Elku*, KMW, 2009, nr 3; A. Kopiczko, *Dzieje miasta i parafii Elk w średniowieczu (do 1525 roku)*, [w:] *Przeszłość natchnieniem dla teraźniejszości. Sympozjum historyczne i świętowojeickowe. Elk, 20-22 kwietnia 1994 roku*, Elk 1996, s. 68. Obecnie jednak powszechnie uznaje się go za autentyk, o czym zdaje się przekonywać umieszczenie go w kopiariuszu (*Handfestenbuch*) już w połowie XV w., obok innych dokumentów faktycznie wystawionych przez wielkiego mistrza Pawła von Rusdorfa, OF 97. Na dokument ten powołał się też wystawca kolejnego przywileju lokacyjnego miasta w Elku wielki elektor Fryderyk Wilhelm w 1669 r., EM 93a2, nr 4.

⁹⁷ OF 97, f. 26. Szerzej zob. G. Białuński, *Uwagi w sprawie pierwszej lokacji miasta w Elku*, s. 393-397. Szczegółową argumentację za tym rokiem przeprowadził już H. Gollub, *Zur Datierung der ältesten Stadurkunde von Lyck*, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreußen, Königsberg 1931, Jg. 6, s. 11-13, pomyłkę ułatwił zapis daty cyframi rzymskim, czyli zamiast XXXV omyłkowo wpisano XXXXV.

⁹⁸ Dodam, że w tym samym kopiariuszu znajduje się jeszcze jeden dokument wystawiony w Kętrzynie, tego samego dnia (*Sonntag Esto mihi*) w 1435 r., mianowicie nadanie dla niejakiego Sanderka Kalena na trzy łany we wsi Wanguty, w komornictwie kętrzyńskim, OF 97, f. 25, por. H. Gollub, *Zur Datierung*, s. 13.

⁹⁹ OF 97, f. 24-25. Przywilej drukowany w *Der Kreis Lyck*, s. 80-81; J. Baciński, op. cit. s. 156-161 (z tłumaczeniem na język polski).

w ściśle wyznaczonych granicach. Lokatorem został skądinąd nieznanymi Michał Neorsen (*Michel Neorsen*)¹⁰⁰, który miał sprowadzić przyszłych obywateli miejskich i innych mieszkańców oraz obsadzić nimi owe 102 łany nadane na prawie chełmińskim. Następnie potwierdzono plebanowi 4 wolne łany, a lokator otrzymał urząd sołtysa i dziedziczne sołectwo liczące 8 łanów wolnych od czynszu oraz parcelę i dom w mieście, także zwolnione z czynszów. Mieszkańcom miasta nadano wolnych 40 łanów tzw. wolnizny (*Freiheit*). Pozostałe 50 łanów miało być czynszowymi, ale otrzymały wolniznę na 20 lat od daty wydania przywileju. Niewątpliwie przywilej został w znacznej mierze oparty na treści przywileju lokacyjnego Kętrzyna z 1357 roku, o tym świadczy zarówno kolejność podawanych zapisów, jak też obszar miast liczący po 102 łany oraz poszczególnych wydzielonych łanów (4, 8, 40, 50 łanów). Przywilej został jednak dostosowany do miejscowych realiów, zmieniono nazwy geograficzne, nazwy bram, dane lokatora, itd.

Lokacja z 1435 r. ostatecznie nie powiodła się, a złożyło się na to zapewne kilka przyczyn, których można się tylko domyślać, a zatem śmierć fundatora miasta – Pawła von Rusdorfa, w kilka dni po rezygnacji z funkcji mistrza w 1441 r. (miał objąć dożywotnio prokuratorię kętrzyńską wraz z Ełkiem ze wszystkimi ich dochodami)¹⁰¹; zbyt ubogo rozwinięta sieć osadnicza (zaledwie 9 osad, w tym tylko 2 wsie czynszowe, w tym co charakterystyczne po sąsiedzku Nowa Wieś, zapewne planowana na wieś miejską), przecież konieczna do rozwoju ośrodka miejskiego, jak też to, że wkrótce potem wybuchła wojna trzynastoletnia (1454-1466), która swym niszczącym zasięgiem objęła także okolice Ełku¹⁰². W każdym razie przedsięwzięcie lokatora miasta Michała Neorsena z pewnością nie powiodło się: na sołectwie pozostali nadal potomkowie pierwszego sołtysa wsi z 1425 r. Bartosza z rodu Bratumiłów¹⁰³; nie zagospodarowano przyznanego przywilejem obszaru, zapewne nawet nie wytyczono nowych parcel, nie doszło też do wykształcenia rady miejskiej (w sprawach osady występował zawsze sołtys, zwany tutaj także wójtem)¹⁰⁴.

Najprawdopodobniej też obok lokowanego w 1435 r. miasta miała być zachowana w jakiejś formie wieś czynszowa, skoro tego samego dnia przywilej na obszarze wsi otrzymał Jakub z Rynu. Tego rodzaju przykład znajdujemy po-

¹⁰⁰ L.R. v. Werner, *Specimen III Paleographiae Patriae de Opiddo Lyck ejusque sigillo d.i. Historische Nachricht von der Stadt Lyck und derselben Wapen*, 1751, s. 6-10; według niego zasadzka nazywał się *Unorffen*.

¹⁰¹ O okolicznościach rezygnacji wielkiego mistrza, zob. C.A. Lückerath, *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422-1441*, Bad Godesberg 1969, s. 203 i n.

¹⁰² G. Białuński, *Kolonizacja*, s. 77, 79.

¹⁰³ EM 93h 2, nr 2: *Alexander Bratumul vogt* (1551); EM 93c2, nr 5, f. 4: *Alexander Bratimil aduocatus* (1557); EM 93c2, nr 1, f. 4: *Alexander Bratumul Advocatus* (1558).

¹⁰⁴ Por. EM 92d2, nr 1.

tem w nieodległym Giżycku, kiedy po lokacji miasta istniejącą wieś czynszową, zachowano w szczątkowej formie, nie włączając jej obszaru w obręb miasta. W przywileju Ełku podkreślono, że miasto miało mieć swoje posiadłości między jeziorami Ełckim a Sunowo. Wieś swoje łąny miała zaś po obu stronach rzeki Ełk¹⁰⁵, zatem nieco na południe od planowanego miasta. Obszar miasta miał sięgać więc po okolice późniejszych Siedlisk i Miłuk, gdzie potem znajdował się należący do Ełku nadmiar ziemi zwany Dalnicami (*uff der Dalnitz*, nad rzeką Ełk, nadany w 1483 r.¹⁰⁶).

Ełk w okresie krzyżackim na ogół określano jako wieś¹⁰⁷. We wszelkich wykazach występował też wraz z innym wsiami czynszowymi, ponadto liczył zaledwie 32 łąny czynszowe¹⁰⁸. Osada nadal jednak pretendowała do ośrodka o charakterze miejskim. Wyraźnie nasiliło się to w czasach księcia Albrechta. Wtedy zmieniała się też terminologia. Powoli zanikało określenie „wieś czynszowa” i „chłopi”, a coraz częściej pojawiały się określenia „miasteczko” i „mieszczanie”, po raz pierwszy w 1554 r. (*oppidani Lyccenses, Flecken Lick*)¹⁰⁹. Najczęściej stosowano niemieckie określenie „miasteczko” (*Stedtlein, Flecken*)¹¹⁰, a w kościelnych rachunkach z 1561 r. zanotowano nawet określenie „miasto” (*Stadt Lyck*)¹¹¹. Nie były to sformułowania bezpodstawne. Najprawdopodobniej mieszkańcy od księcia Albrechta otrzymali około 1554 r. obietnicę praw miejskich. Zmienił się też charakter osady z czysto rolniczego, na rolniczo-handlowo-rzemieślniczy. Skład społeczny również był zbliżony do miasteczek. Z kościelnych ksiąg rachunkowych z 1589 r. wynika, że miasteczko (*Flecken*) liczyło 58 łąnów, a mieszkańcami byli: pastor, sołtys, 4 wolnych, 36 karczmarzy, 31 zagrodników, 13 rzemieślników, 16 robotników najemnych i 35 osób ze służby¹¹². Zwraca ponadto uwagę znaczna liczba karczmarzy, w tym browarników z prawem wyszynku oraz silna

¹⁰⁵ Ostpr.Fol. 119, f. 97.

¹⁰⁶ Ostpr.Fol. 119, f. 98.

¹⁰⁷ Wyjątkowo określenie *oppidum Licke* wspomniano już w 1500 r., por. *Urkunden über kirchliche Orte und Geistliche in Masuren aus der Zeit vor der Reformation*, Masovia, 1900, H. 6, s. 75, także w aktach wizytacyjnych z lat 1507-1508 r. osadę określano jako *Stadt Licke*, por. OF 134, f. 26-28; OF 135, f. 64. Znana jest też pieczęć sądowa, z niepewną datą – 1513 r. i napisem: *Sigillum iudici civita Lic. anno 1513*, por. L.R. von Werner, *Specimen III Paleographiae Patriae de Opiddo Lyck*, s. 39.

¹⁰⁸ Por. OF 176a, f. 35, 106.

¹⁰⁹ EM 93d2, nr 1, f. 3-4; termin *oppidum* odnotowano też w 1558, EM 93c2, nr 1, f. 4: *oppiduli Lyck* i w 1560, EM 93d2, nr 1, f. 7: *oppidani Lyccenses, prope oppidam*. Termin *oppidum* był tutaj zapewne synonimem, łacińskim odpowiednikiem niemieckiego określenia *Städlein, Flecken*, por. sytuację na ziemiach polskich, gdzie terminem *oppidum* oddawano mniejsze miasta (większe *civitas*), S. Kuraś, op. cit., s. 113.

¹¹⁰ Por. EM 93c2, nr 1, f. 4-12; EM 93g 2, nr 1, f. 10; EM 93c2, nr 2.

¹¹¹ EM 93d 2, nr 1, f. 4; EM 93e 2, nr 31.

¹¹² EM 93e2, nr 31.

grupa specjalistycznych rzemieślników. Przy tym, choć w Ełku formalnie nigdy nie powstała odrębna osada zagrodnicza, warto podkreślić znaczną reprezentację zagrodników¹¹³. Ponadto 6 listopada 1560 r. książę Albrecht nadał mieszkańcom ełckim zezwolenie na odbywanie cotygodniowych poniedziałkowych targów wraz ze stosownym ich porządkiem oraz prawem¹¹⁴. Przywilej ten odnowił elektor Jerzy Wilhelm 15 marca 1624 r.¹¹⁵ Niewątpliwie dla współczesnych Ełk był miasteczkiem (*Stedlein*, 1595 r.)¹¹⁶. Choć w zachowanych księgach rachunkowych Ełk co prawda cały czas występuje wśród wsi czynszowych (jeszcze w 1662 r.)¹¹⁷, to w mniej formalnych księgach kościelnych występował wyłącznie jako miasteczko, jak np. w 1665 r. Wtedy zamieszkiwało je 45 karczmarzy, 18 zagrodników, 40 rzemieślników i robotników najemnych oraz 133 pozostałych mieszkańców¹¹⁸.

Pełne prawa miejskie otrzymał Ełk (*Lyck*) ponownie dopiero 23 sierpnia 1669 r. od wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma. Na mocy przywileju ustanowiono radę z burmistrzem na czele i ławę z sędzią na jej czele, nadano pieczęć. Zniesiono urząd sołtysa, a jego łany przekazano sędziemu¹¹⁹. Wydaje się, że wiązało się z tym też zwiększenie posiadłości ziemskich, na co jednak brakowało przywilejów¹²⁰. Według danych rachunkowych z 1695 r. Ełk liczył jednak 121 łanów i 19 morgów na prawie chełmińskim, ponadto 4 łany należały do plebanii, 2 łany do borowego i 1 łan do zamkowego młyna¹²¹. Przywilej z 1669 r. oznaczał ostateczne przekształcenie wsi czynszowej w miasto, tak też to rozumieli ówczesni świadkowie. Krzysztof Hartknoch napisał w 1684 r.: Ełk „przed kilkoma laty otrzymał prawa miejskie”¹²².

¹¹³ Przykładowo w 1600 r. zaznaczono obecność 15 „starych” zagrodników (zapewne mających parcele sprzed obietnicy o powstaniu miasta) oraz 18 „nowych”, por. Ostpr.Fol. 6491.

¹¹⁴ EM 93c2, nr 1, f. 11-12; *Der Kreis Lyck*, s. 335; por. L.R. von Werner, *Specimen III Paleographiae Patriae de Oppido Lyck*, s. 10.

¹¹⁵ Ostpr.Fol. 6498; L.R. von Werner, *ibidem*, s. 9-10.

¹¹⁶ C. Hennenberger, *op. cit.*, s. 260.

¹¹⁷ Ostpr.Fol. 6491 i 6498. Wtedy też potwierdzono istnienie 33 parcel (tzw. placów) zagrodniczych, które trzymali budnicy (tutaj tzw. plätznerzy).

¹¹⁸ EM 93e2, nr 31.

¹¹⁹ EM 93a2, nr 4, f. 15-19, przywilej odnowił 1 maja 1690 r. elektor Fryderyk III; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 266; L.R. von Werner, *op. cit.*, s. 9-11. Przywilej drukowany w J. Baciński, *op. cit.*, s. 162-174 (z tłumaczeniem na język polski).

¹²⁰ Tak jednoznacznie w opisie miasta z 1692 r., obszar miasta wtedy wynosił 126 łanów i 25 morgów, Ostpr.Fol. 737; por. *Eine Beschreibung der Stadt Lyck aus dem Jahre 1692*, Unser Masuren Land, 1934, nr 6.

¹²¹ Ostpr.Fol. 6505.

¹²² Ch. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt-Leipzig 1684, s. 403: *hat vor etzlichen Jahren die Stadt Gerechtigkeit bekommen*; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 266.

MIASTEczKA

Oprócz miast w czasach Prus Książęcych funkcjonowały nadto tzw. miasteczka lub osady targowe (*Flecken, Stedtlein, Lischken*), których przykładem w tej części kraju były: Szczytno, Wielbark, Ryn, Biała Piska, Orzysz, Mikołajki, Szestno i Wydminy. Wszystkie one, poza Szestnem i Wydminami, zostały miastami w czasach Królestwa w Prusach za króla Fryderyka Wilhelma I. Lokowano je przywilejami zbiorczymi (12 listopada 1722: Stołupiany, Ragneta, Tapiawa, Biała Piska, Mikołajki; 12 czerwca 1723: Biała Piska, Szczytno; 21 lipca 1723: Ryn, Pokarmin, Wielbark; 10 stycznia 1726: Stołupiany, Ragneta, Tapiawa, Biała Piska, Piława, Ryn, Wielbark, Pokarmin, Gąbin, Pilkały, Orzysz, Darkiejmy)¹²³. Rzec wymaga jednak odrębnych badań. Podobnie jak sprawa lokacji miast na pozostałym obszarze Prus Książęcych (Tylża 1552, Wystruć 1583, Hławka 1585, Barciany 1628, Labiawa 1642 i miasteczko w Sątocznie).

PODSUMOWANIE

Inicjatorem powstania wszystkich omawianych tutaj miast był książę Albrecht, któremu przyświecała idea sformułowana w części przywilejów lokacyjnych: „dla powszechnego rozwoju, podniesienia i poprawy naszego księstwa”. Osobiście książę wydał ten przywilej lokacyjny tylko dla Olecka, jedyne miasto powstałego na surowym korzeniu. W pozostałych przypadkach złożył jedynie ustną obietnicę. Nawet jednak zadeklarowana zgoda nadania praw miejskich nie gwarantowała szybkiego otrzymania przywileju lokacyjnego i spełniali ją dopiero jego następcy. Najszybciej stało się to w przypadku Gołdapi i Węgorzewa (zaledwie w kilka lat po obietnicy), dłużej w przypadku Giżycka (kilkadziesiąt lat) i najdłużej w przypadku Pisz i Ełku (blisko lub ponad 100 lat od niej).

Przy tym każde z miast miało odmienną genezę: Gołdap powstała szybko (1565-1570) w miejscu dawnego folwarku książęcego; Węgorzewo, Giżycko, Pisz i Ełk na skuteczny prawnie przywilej lokacyjny czekały kilkaset lat (Pisz i Ełk po raz pierwszy otrzymały go w XV w.). Co istotne, każde z tych miast powstało przy dawnym zamku krzyżackim, a wykształcające się przy nim osady o różnym statusie, ale z funkcjami targowymi i rzemieślniczymi, dawały z czasem podstawę do ubiegania się o prawa miejskie. W Węgorzewie i Giżycku funkcje targowe pełniły najpierw osady zagrodnicze, choć miasta powstały na bazie późniejszych wsi czynszowych, w przypadku Węgorzewa w pełni, zaś w przypadku Giżycka częściowo. Nadal też funkcjonowały dawne osady zagrodnicze, tym ra-

¹²³ M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 271-272; idem, *Ueber preussische Lischken*, s. 511-536, 621-646; M. Gołębowski, op. cit., s. 233-235; por. R. Grieser, *Lischke und Stadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Städte im Lande des Deutschen Ordens, Prussia*, H. 29, 1931, s. 232-243.

zem jako pozamiejskie jurydyki, tzw. Wole Zamkowe (*Schloßfreiheit*). Natomiast Pisz powstał na bazie dawnej osady zagrodniczej, nigdy nie lokowano tutaj wsi czynszowej, w przeciwieństwie do Ełku, w którym z kolei nigdy nie funkcjonowała odrębna osada zagrodnicza, a miasto wykształciło się ze wsi czynszowej.

Tylko dwa miasta powstały dzięki inicjatywie lokatorów (Olecko, Gołdap), pozostałe zakładała wspólnie cała gmina, przy tym najczęściej również z udziałem miejscowych mieszkańców wcześniejszych osad (Giżycko, Pisz, Ełk). Wyjątkowo tylko byli mieszkańcy nie uczestniczyli w procesie budowy miasta – w przypadku Węgorzewa oraz Gołdapi.

Każdy przywoływany tutaj przywilej lokacyjny w sensie ogólnym nadawał miastu tzw. prawo miejskie (*Stadtrecht*), a w szczegółach określał obszar nadania i rodzaj prawa miejskiego (tutaj wszędzie chełmińskie), zezwalał na powstanie władz miasta (burmistrz, rady i ławy), przyznawał możliwość wydawania dokumentów, wilkierzy, posiadania pieczęci; ponadto zezwalał na targi oraz jarmarki w określonych stałych terminach oraz regulował obowiązki i prawa mieszczan. Wprawdzie przywilej lokacyjny w sensie prawa oznaczał formalne zakończenie procesu powstania miasta, ale nie oznaczał końca jego dalszego formowania się: ukonstytuowania się władz, ławy, opracowania wilkierzy, statutów cechowych itd.

“FOR THE GENERAL GROWTH, ELEVATION AND BETTERMENT
OF OUR DUCHY”. LOCATIONS OF MASURIAN TOWNS IN THE DUCHY
OF PRUSSIA (1525-1701)

Summary

The article presents the process of creation of new towns in the Duchy of Prussia (1525-1701), which later became Masuria. More specifically, the paper describes how a hamlet received a location privilege.

The establishment of towns described here (Olecko, Gołdap, Węgorzewo, Giżycko, Pisz and Ełk) was initiated by Albert, the Duke of Prussia (1525-1568). He was motivated by the idea partially formulated in the location privilege: “For the general growth, elevation and betterment of our duchy”. The duke personally granted the location privilege only to Olecko, which was the sole town established on previously unsettled land. In the remaining cases, he only gave a verbal promise. This did not guarantee a rapid grant of the location privilege as the promise was fulfilled by the duke’s successors in the remaining cases. It happened first in case of Gołdap and Węgorzewo, just several years after the promise had been made. It took a little longer in case of Giżycko (after several decades), while Pisz and Ełk had to wait the longest (almost or more than 100 years).

Each town had its own different origins. Gołdap was created quickly (1565-1570) on an area which used to be a duke’s grange. Węgorzewo, Giżycko, Pisz and Ełk waited for several hundred years for a legally binding location privilege. It is important to note that

each of the aforementioned towns was established near a former castle of the Teutonic Order. Moreover, the hamlets which developed near the former castles had a different status but they all performed a market or craft function. With time, this function served as a basis for applying for the town privilege. The market function was originally carried out by the peasant hamlets in Węgorzewo and Giżycko, even though the towns were created on the tenant farmer villages. Furthermore, the old peasant hamlets still functioned but as the contemporary out-of-town jurydykas (German *Schloßfreiheit*). Pisz was established on the basis of an old peasant hamlet and it never was a tenant farmer village. In case of Elk it was the exact opposite, there never was a separate peasant hamlet. The tenant farmer village located there evolved into a town.

Only two towns were founded due to the inhabitants' initiative, namely Olecko and Gołdap. The remaining ones were established collectively by the whole community. Most frequently, it took place with the participation of the inhabitants of the former hamlets (Giżycko, Pisz, and Elk). The former inhabitants did not participate in the process of town building only in the case of Węgorzewo and Gołdap.

Generally speaking, each location privilege described here gave the towns the so-called town privilege (German *Stadtrecht*). It described in detail the area of land and the type of the town privilege which was granted (Culm law in each case). Moreover, it allowed the creation of town authorities (mayor, council and bench) and granted them the option to issue documents and statutes (German *Willkür*) as well as allowed them to possess a seal. Furthermore, it allowed the towns to organize markets and fairs on certain fixed dates as well as regulated the rights and obligations of the townsmen. Even though the location privilege formally meant the end of the town creation process as far the law was concerned, it did not mean that it was the end of its formation. Further steps had to be made to constitute the authorities and the bench, to write statutes (German *Willkür*), guild regulations, etc.

«POUR LE DÉVELOPPEMENT UNIVERSEL, LA RESTAURATION ET L'AMÉLIORATION DE NOTRE DUCHÉ». LA CRÉATION DES VILLES DE MAZURIE AU DUCHÉ DE PRUSSE (1525-1701)

Résumé

Notre article présente le processus de création d'une nouvelle ville à l'époque du Duché de Prusse (1525-1701), dans la région appelée plus tard la Mazurie, et précise la façon dont un droit de cité était accordé à un village. Le prince Albrecht (1525-1568) fut l'initiateur de la fondation de toutes les villes présentées ici (Olecko, Gołdap, Węgorzewo, Giżycko, Pisz et Elk). Il était guidé par l'idée formulée dans une partie des privilèges liés au droit urbain: « Pour le développement universel, la restauration et l'amélioration de notre duché ».

Le prince lui-même a accordé le privilège urbain seulement à Olecko, la seule ville fondée sur une racine brute. Dans d'autres cas, il n'a fait qu'une promesse verbale qui toutefois ne garantissait pas l'octroi rapide du privilège urbain; et c'étaient ses successeurs qui l'ont finalement rempli. Gołdap et Węgorzewo ont reçu leur droit le plus tôt (seule-

ment quelques années après la promesse), dans le cas de Giżycko, cela a duré beaucoup plus longtemps (plusieurs décennies) et le plus longtemps - dans le cas de Pisz et Ełk (environ 100 ans).

Chaque ville avait les différentes origines: Gołdap fut rapidement créée (1565-1570) et a été transformée de l'ancien métairie de prince; Węgorzewo, Giżycko, Pisz et Ełk attendaient quelques centaines d'années pour leurs pleins privilèges urbains, (Pisz et Ełk les ont reçu pour la première fois au XVe siècle). Ce qui est significative, chacune de ces villes doit son origine à un ancien château teutonique, et différents types de villages et hameaux, remplissant des fonctions commerciales et artisanales, se sont développés autour de ces châteaux. Au cours du temps, cette situation leurs permettait de prétendre à l'octroi des droits de cité.

À Węgorzewo et à Giżycko, les fonctions du marché étaient à l'origine remplies par les hameaux agricoles, bien que plus tard les villes aient été fondées sur la base de villages à habitat. Il y existait toujours de vieux hameaux agricoles, cette fois-ci en tant que *jurydyki* (enclaves) non-urbain, appelés les terrains libres de château (*Schloßfreiheit*). Pisz a été fondée sur la base d'un ancien hameau agricole, ici, il n'y avait jamais eu de village à habitat (où ses habitants payent un loyer), contrairement à Ełk, où à son tour n'a jamais existé un hameau agricole séparé, et la ville s'est développée à partir d'un village à habitat.

Il n'y avait que deux villes qui ont été créées grâce à l'initiative des locataires (Olecko, Gołdap), les autres ont été établies par l'ensemble de la communauté, le plus souvent aussi avec l'assistance des habitants des anciens hameaux (Giżycko, Pisz, Ełk). Seuls les anciens habitants de Węgorzewo et Gołdap n'ont pas participé au processus de construction des villes. Chacun des privilèges urbains mentionnés ci-dessus, dans un sens général, octroyait à la ville les droits de cité (*Stadtrecht*), et, dans un sens strict, définissait le champ d'application et la nature du droit de cité (partout le droit de Chelmno). En outre, chaque privilège permettait la désignation des autorités municipales (maires, conseils et bancs), donnait le pouvoir de délivrer des documents, de promulguer des statuts, de posséder des sceaux; de plus, elle permettait d'organiser des foires à certaines dates fixes et réglait les obligations et les droits des citoyens. Si le privilège urbain, au sens des lois, signifiait la fin formelle du processus de création de la ville, il ne signifiait pas la fin de sa formation ultérieure, à savoir, la constitution des autorités, des bancs, l'élaboration des statuts municipaux, des statuts des guildes, etc.